

ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ ЯК ЧИННИКИ ЗДАТНОСТІ ДО ЕМОЦІЙНОЇ ДЕЦЕНТРАЦІЇ

У статті розкриваються особливості емоційного розвитку дітей молодшого шкільного віку як чинники здатності до емоційної децентрації.

Ключові слова: децентрація, емоції, емоційна децентрація.

И.И. Меечко

ОСОБЕННОСТИ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА КАК ФАКТОРЫ СПОСОБНОСТИ К ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ ДЕЦЕНТРАЦИИ.

В статье раскрываются особенности эмоционального развития детей младшего школьного возраста как факторы способности к эмоциональной децентрации.

Ключевые слова: децентрация, эмоции, эмоциональная децентрация.

I.I. Meechko

FEATURES OF THE EMOTIONAL DEVELOPMENT OF CHILDREN OF PRIMARY SCHOOL AGE AS FACTORS OF ABILITY TO AN EMOTIONAL DECENTRATION

The article describes the features of the emotional development of children of primary school age as factors of ability to an emotional decentration.

Key words: decentration, emotion, emotional decentration.

Актуальність. В системі міжособистісних стосунків дитини з іншими людьми – з дорослими і ровесниками – виникає і розвивається складна сукупність почуттів, які характеризують її як певною мірою соціалізованої людини. В залежності від вираженості різних сторін прояву емоцій дитина по-різному себе поводить з ровесниками і дорослими. Дитина, яка звикла змалку до того, що вона в центрі уваги дорослих, потребує такої уваги і у більш старшому дошкільному і шкільному віці, особливо у період навчання у початкових класах. Це явище в ранньому дитинстві закономірне, тому що дорослі, які доглядають за дитиною, як правило, виконують дві основні функції: по-перше, задовольняють усі емоційні потреби дитини; по-друге, відкривають дитині культурно-історичні способи дій з предметами, зміст і значення людської діяльності. При переході дитини з дошкі-

льного віку у молодший шкільний вік дитина виконує зовсім іншу соціальну роль. Вона поставлена в умови, коли не тільки виконуються її емоційні домагання, а треба підпорядковувати свої емоційні домагання загальновизнаним умовам шкільного життя. У цей період носіями зразків поведінки дорослих по відношенню до дитини виступає тільки мама, тато, близькі люди із сім'ї, а і вчителі, вихователь, однолітки в класі. Дитина звикла до одного стилю задоволення своїх емоційних потреб, а у школі є необхідність поступатися цими способами їх задоволення, що викликає ряд непорозумінь між дитиною молодшого шкільного віку і учителем, ровесниками, іншими дорослими в шкільному середовищі.

Якщо в сім'ї не сформоване у дитини ставлення до себе як до іншої людини (незалежно від віку), то у дитини виникають проблеми у шкільному житті. Це означає, що в неї не розвинена емоційна децентрація: вона не здатна відійти від свого «Я» і наблизитись до «Я» іншої людини, сприйняти точку зору іншої людини, подивитись навколо її очима. Таке явище називається в психології егоцентризм, що означає знижену або відсутню здатність орієнтуватися на іншу людину, про що сама дитина може і не здогадуватися. Це явище призводить до низки труднощів, з якими стикається дитина з самого початку свого шкільного життя.

Як протилежне явище егоцентризму у психології розглядаються поняття «децентрація», зокрема, «емоційна децентрація».

Мета статті: проаналізувати особливості емоційного розвитку дітей молодшого шкільного віку і їх вплив на розвиток емоційної децентрації.

Результати. Поняття «децентрація» – одне із ключових у психологічних теоріях. Наприклад, в роботах Ж. Піаже та його послідовників децентрація розглядається головним чином як один із факторів соціалізації дитячого мислення. Пізніше було показано зв'язок децентрації з успішністю прийняття іншої людини, рівнем розвитку емоційного взаєморозуміння, ефективністю міжособистісної взаємодії.

У молодшому шкільному віці особливо яскраво проявляється соціалізація емоційної сфери. Вона обумовлена розширенням соціальних зв'язків, збільшенням емоціогенних об'єктів, зміною змістовної діяльності, якою є навчання. Є.П. Ільїн наголошує, що ті подразники, які викликали емоційні реакції у дошкі-

льників, на школярів молодших класів уже не діють, хоча вони ще активно реагують на події, які їх не влаштовують, у них починає розвиватись здатність вольовими зусиллями знижувати небажані емоційні реакції, хоча така здатність розвивається не у всіх дітей молодшого шкільного віку [2, с. 430]. Внаслідок цього спостерігається відрив експресії від емоційних переживань як в одну, так і в іншу сторону: дитина може не відчувати наявну емоцію, або демонструвати емоцію, яку не переживає.

Є.П. Ільїн, спираючись на дослідження Д.І. Фельдштейна (1998) зауважує, що дітей молодшого шкільного віку характеризує досить своєрідне ставлення до себе: приблизно третина дітей ставляться до себе негативно, останні діти відмічають у себе і позитивні якості, хоча негативних називають все рівно більше.

Таким чином, загальна характеристика така, що у даному віці переважає негативний емоційний фон [2]. Той факт, що у дітей переважають негативні характеристики самих себе можна пояснити тим, що у дитинстві дорослі частіше озвучують недоліки дітей, ніж їх досягнення. Так напрацьовується у дітей відповідний емоційний соціальний досвід. З цього приводу К.Е. Ізард зазначає, що емоційні риси індивіда у значній мірі обумовлені особливостями його соціального досвіду, особливо досвіду, якого він набув у ранньому дитинстві: дитину, яка схильна до лякливості, роздратованості чи до посмішки зустрічають у світі ровесників чи дорослих по-різному; від емоцій, які найчастіше проявляє дитина, залежить успішність її взаємодії з оточуючими, а значить і успішність її соціалізації; прояви емоцій впливають і на інтелектуальний розвиток дитини; наприклад, Томкінс (1992) вважає, що в інтелектуальній сфері емоції відіграють таку ж роль, як вправи – у фізичному розвитку [3, с. 37].

Емоційна сфера молодших школярів, зокрема, на думку Є.П. Ільїна, характеризується такими факторами: емоційно виразним сприйняттям подій, явищ, розумової і фізичної діяльності; щирим вираженням своїх переживань – радості, страху, гніву, задоволення або незадоволення; готовністю до афекту страху: в процесі навчальної діяльності страх переживається дитиною як передчуття неприємностей, якщо не справиться з шкільним завданням; великою емоційною нестійкістю, частою зміною настрою, схильністю до короткочасних і бурхливих афек-

тів; емоціогенними факторами для молодших школярів є не тільки ігри і спілкування з ровесниками, але й успіхи у навчанні та оцінка цих успіхів учителями, ровесниками, батьками; свої та чужі емоції слабо усвідомлюються і розуміються; міміка часто сприймається неправильно і пояснюється неправильно, що призводить до неадекватних реакцій; виключення становить почуття страху і радості, по відношенню до яких діти молодшого шкільного віку мають чіткі уявлення, які можуть виразити вербально [3].

О. Дашкевич відмічає, що молодші школярі сильніше переживають перший успіх ніж другий, а неуспіх – однаково. Чим довше очікування успіху, тим виразніше проявляються емоції радості або смутку у випадку небажаного результату. Невдача запам'ятовується надовго і зберігається переживання негативних емоцій, хоча часто забуваються її причини як доводить О.В. Дашкевич [1].

Р. Салман на основі своїх досліджень описує чотири етапи емоційних проявів дітей молодшого шкільного віку: на першому етапі (до 7 років), наприклад, дружба носить егоцентричний характер. Інша людина (ровесник) сприймається як партнер в іграх, як той, у кого є цікава гра, книга, ходить у ту школу та ін. Про емоційну децентрацію мова не йде. На другому етапі (7 – 9 років) діти починають проявляти взаємність і усвідомлювати почуття іншого. Для підтримання дружніх стосунків важлива суб'єктивна оцінка вчинків іншого. На третьому етапі (9 – 10 років) дружба ґрунтується на взаємодопомозі. Вперше з'являються поняття обов'язку один перед одним. Дружба може бути сильною, але вона, як правило, короткочасна. На четвертому етапі (10 – 11 років), за даними Р. Салмана досить рідко дружба розуміється як довготривалі, стійкі стосунки, засновані на обов'язковості і взаємній довірі [4].

Деякі дослідники критикують цю модель розвитку дружби. Наприклад, Т. Ріццо і В. Корсаро відмічають, що діти мають про дружбу більш повне уявлення, ніж можуть про це розповісти [12]. Т. Берндт вказує на те, що реальна дружба характеризується у молодшому шкільному віці досить складними і динамічними стосунками. В одному випадку може проявлятися взаємозалежність і повна довіра, а в інший момент – незалежність, суперництво і навіть конфлікт [11]. Інколи, як зазначає Е. Рубін діти водночас можуть розірвати дружні стосунки через появу

інших інтересів з іншими дітьми, які можуть задовольнити їх інтереси [13]. Вище названі висновки вчених дають підстави говорити, що прямої залежності розвитку емоційної децентрації від віку молодших школярів, як доводить Р. Селман, може не бути і до кінця навчання у початковій школі. Це означає, що розвиток емоційної децентрації залежить не від віку, а від способів подолання дитячого егоцентризму, який пагубне діє на життєдіяльність, навчання і соціалізацію дитини молодшого шкільного віку.

Не дивлячись на суперечливі висновки вчених щодо зв'язку особливостей емоційного розвитку дітей молодшого шкільного віку з розвитком емоційної децентрації, певна об'єктивна залежність все таки існує і обумовлена вона системним перебуванням дитини у колективі, причому колективі, діяльність якого спрямована на навчання, виховання, соціалізацію і, звичайно розвиток емоційної децентрації як складової успішного соціального та інтелектуального розвитку.

Розглядаючи емоційну децентрацію як здатність відсторонитися від власних емоційних переживань, здатність до сприйняття емоцій, емоційного стану іншої людини В.А. Прокоф'єва пояснює особливості прояву емоцій дітей молодшого шкільного віку наступним чином. Починається цей процес, на її думку, з того, що на початку шкільного життя найбільш суттєвою властивістю взаєностосунків дитини з ровесниками є їх принципово рівні права на власну емоційну оцінку усього того, що відбувається у групі дітей. Задоволення від спільного проведення часу, спільних навчальних занять, велике бажання їх продовжувати – все це допомагає дітям долати труднощі, пов'язані з різницею в думках, бажаннях, намірах.

Практика узгодженості призводить до розвитку у дітей здатності будувати рівноправне співробітництво між своїми ровесниками, які думають і відчують по-різному. Розширені можливості спілкування дитини з ровесниками об'єктивно переводить її на нову стадію емоційного розвитку, яка характеризується появою у дитини перших ознак здатності до емоційної децентрації [6]. Ця стадія емоційного розвитку, як правило, співіснує з попередньою: дитина практикує одночасно дві системи стосунків: слухняність і некритичність прийняття правил, які пропонують дорослі, одна система стосунків; рівні права, спільні правила, визнані серед ровесників – друга система стосунків. Таку ситуацію Г.А. Цукерман і Б.М. Масте-

ров називають «подвійною бухгалтерією» почуттів, яка, на їх думку, продовжується до початку підліткового віку, коли у підлітка з'являється потреба уніфікувати свої емоційні стосунки із світом [6].

Результати досліджень Я.Л. Коломинського свідчать, що у перший рік шкільного життя дитина вибирає друзів в основному за зовнішніми ознаками: «добре вчитися», гарно себе поводить», « з ним весело», «сидимо за одним столом в класі», «живемо в одному домі» та ін. Але ці дружні стосунки недовговічні, як правило, і досить швидко можуть обірватися, якщо виникне непогодженість у окремих діях. У період 8-10 років діти підтримують дружні стосунки з тими, хто їм допомагає, реагує на їх прохання, розділяє їх інтереси. Для виникнення взаємної симпатії між дітьми важливими стають такі якості особистості, як доброта, уважність, самостійність, чесність, впевненість у собі. Під кінець молодшого шкільного віку стрімко зростає роль ровесників. Діти все гостріше переживають зауваження у присутності однокласників, дорослих, стають більш сором'язливими, незадоволеними тим, що озвучують їх недоліки перед ровесниками. Система стосунків, як бачимо, стає набагато більш емоційно насиченою, оскільки пов'язана з оцінкою дитини у присутності інших дітей чи дорослих, а також з визнанням дитини як особистості. Тому незадовільне положення дитини у групі ровесників у шкільному середовищі переживається дітьми, як зазначає Л.С. Славіна, дуже гостро і нерідко є причиною неадекватних афективних реакцій [6]. Однак, на думку В.А. Прокоф'євої, якщо у дитини існує хоча б одна взаємна прихильність, то вона перестає усвідомлювати і не дуже переживає своє об'єктивно погане положення в системі міжособистісних стосунків у групі ровесників [6]. Під кінець навчання у початковій школі, як стверджує П.М. Якобсон, дитина уже починає розуміти характер переживань інших людей, набуває здатності у певній мірі співпереживати емоційному стану ровесників і дорослих [6].

Вище названа послідовність емоційного розвитку, звичайно сприяє розвитку емоційної децентрації, але не завжди проходить так послідовно з року в рік. Недоліки розвитку емоційної сфери дітей у дошкільному віці, егоцентризм дитячий у сімейних обставинах, негативно впливає на розвиток емоційної децентрації і під кінець навчання дітей у початкових класах. Діти проявляють надмірну упер-

тість, образливість, агресивність, плаксивість, тривожність та ін.

За дослідження І.В. Дубровіної, у молодшому шкільному віці виділяється найбільш виразно три групи дітей, які мають проблеми в емоційній сфері і які згубно впливають на розвиток емоційної децентрації: агресивні діти; емоційно-розторможені діти; дуже сором'язливі, образливі, тривожні діти. Вона агресивних дітей характеризує як таких, що часто проявляють агресивну реакцію на зауваження, приниження, погану оцінку на уроках та ін. Емоційно-розторможені діти характеризуються нею як такі, що на все реагують надто виразно: якщо це сміх, то сміється увесь клас, якщо це страждання, то проявляється це у такій формі, що переймається ним увесь клас; якщо це сльози, то у такій мірі, що в усіх дітей на очах з'являються сльози. Надто сором'язливі, образливі, тривожні діти – це ті, які соромляться вголос виявляти свої емоції, тихо переживають свої проблеми, бояться звернути на себе увагу. І.В. Дубровіна робить висновок, що вище названі емоційні стани молодших школярів, неадекватні афективні реакції носять захисний компенсаторний характер [6].

Вище названі дитячі проблеми обумовлені новою провідною діяльністю (навчальною), яка вимагає значних зусиль і емоційної напруги і не завжди дитина здатна упоратись з цими станами.

Л.В. Орлова підкреслює, що молодший школяр, долучаючись до взаємин оновленої соціальної групи однолітків, долучається і до нової значущої особистості, якою є вчитель, що і викликає певні емоційні труднощі у адаптації до нових умов, в процесі якої проявляється сила нервової системи, схильність до психопатичної поведінки, стійкість до стресових ситуацій, пороги чутливості у виникненні емоцій, емоційні реакції на ті чи інші ситуації шкільного життя та ін. на тлі недостатньо сформованих у дошкільний період довільних процесів і навичок саморегуляції, що, звичайно, слугує підґрунтям для внутрішнього розвитку негативних психічних станів [5], про які йшла мова вище. В окремих випадках наявність значної кількості емоціогенних ситуацій у повсякденному житті молодшого школяра може призвести до переважання таких форм реагування та особливостей поведінки, які властиві більш ранньому віковому періоду, що свідчить про затримку психічного розвитку. Недорозвиненість емоційної сфери проявляється у таких

формах, як: капризність, дратівливість, імпульсивність, неслухняність, на фоні чого характерним у дітей з такими проявами є зниження самооцінки, достатньо високий рівень тривожності, що гальмує процеси розвитку емоційної децентрації [8]. На ці проблеми дітей молодшого шкільного віку звертали увагу і А.В. Мікляєва, П.В. Румянцева [4], А.В. Фурман [10], В.М. Астапов [9], Х. Би [7] та інші сучасні вчені. Усі ці особливості емоційного розвитку дитини необхідно враховувати у цей період життя, щоб послідовно і усвідомлено розвивалась у неї емоційна децентрація як важливий чинник успішності у навчальній діяльності, у налагоджуванні позитивних взаємостосунків з ровесниками і значущими дорослими та її загальної соціалізації.

Висновки. Емоційний розвиток дитини у віці 6-10 років напряму пов'язане із зміною його способу життя і розширення кола спілкування: вона починає вчитися у школі. Як раніше, продовжує бурхливий розвиток і удосконалення емоційного розвитку дитини. У молодшому шкільному віці розвивається власна емоційна виразність, що відображається у багатстві інтонацій, відтінків міміки дитини. Характерною особливістю молодшого шкільного віку є емоційний відгук дитини на все яскраве, незвичайне. З часом дитина починає більш стримано виражати свої емоції (роздратування, заздрість, незадоволення та ін.), особливо коли знаходиться серед ровесників, боячись осудження.

У дошкільному віці, зазвичай, спостерігається значне зниження емоційної збудженості і поступово дитина вчиться володіти своїми почуттями. У цей віковий період у дитини активно розвиваються соціальні емоції, такі, як: самолюбність, почуття відповідальності, відчуття довіри до людей, здатність до співчуття. Набуття навичок соціальної взаємодії з групою ровесників і уміння заводити друзів є однією з важливих завдань емоційного розвитку дитини цього віку. Розвиток широкого кола спілкування з ровесниками знаменує собою новий етап емоційного розвитку дитини, який характеризується появою у неї здатності до емоційної децентрації. Але при цьому дитина молодшого шкільного віку знаходиться у великій емоційній залежності від учителя та інших значущих дорослих.

Слід зауважити, що неадекватні афективні реакції у дітей цього віку виражаються по-різному, в залежності від дошкільного періоду розвитку емоційних

проявів і, як правило, носять у першу чергу захисний компенсаторний характер. Прояви негативних психічних станів викликані у більшості випадків не сформованістю певних елементів емоційної децентрації у дошкільний період і тому характеризуються своїми деструктивними наслідками в усіх сферах психіки, відображаючись на поведінці, діяльності, спілкуванні з іншими. Це означає, що молодший шкільний вік є найбільш сенситивним, тобто чутливим до прояву і розвитку негативних психічних станів, який вимагає від дитини актуалізації значних адаптаційних ресурсів, що і викликає ряд труднощів у процесі входження дитини у шкільне життя.

Список літератури

1. Дашкевич О.В. К вопросу о понятии стрессовой ситуации / О.В. Дашкевич // Психический стресс в спорте: Материалы Всесоюзного симпозиума. – Пермь, 1973. – С. 9-11.
2. Ильин Е.П. Эмоции и чувства Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2007. – 783 с.
3. Изард К.Э. Психология эмоций / К.Э Изард. – СПб.: Питер, 2007. – 464 с.
4. Микляева А.В. Школьная тревожность: диагностика, профилактика, коррекция /А.В. Микляева, П.В. Румянцева. – СПб.: Речь, 2004. – 197 с.
5. Орлова Л.В. Психологическая защита у детей: как проявляется и от чего защищает / Л.В. Орлова // Начальная школа. – 1996. – № 7. – С. 22-29.
6. Психологический атлас человека / Под ред. А.А. Реана. – СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2006. – 651 с.
7. Развитие ребенка / Х. Би. – СПб.: Питер, 2004. – 768 с.
8. Томчук С. Динаміка негативних психічних станів у молодших школярів та шляхи їх трансформації / С. Томчук // Психологія. – № 3. – 2005. – С. 101-108.
9. Тревога и тревожность / Сост. и общая редакция В.М. Астапова. – СПб.: Питер, 2001. – 256 с.
10. Фурман А.В. Психодіагностика особистісної адаптованості / А.В. Фурман. – Тернопіль: Економічна думка, 2000. – 197 с.
11. Berndt T. Social cognition, social behavior and children's friendships // In: E.T. Higin, D. Ruble, W. Hartup. Social cognition and social development. A socio-cultural perspective. Cambridge, 1983.
12. Rizzo T.A. Toward a better understanding of Vygotsky's process of internalization: Its role in the development of the concept of friendship / T.A.Rizzo, W.A. Corsato // Developmental Review.– 1988. – P. 219-237.
13. Rubin Z. Children's friendships / Z. Rubin. – Cambridge, 1980.